

Foleni kwa wanaume

Madume wengi walokoma huacha koo za asili kujunga na koo nyininge. Dume anapohamia katika ukoo mpya, anachukua nafasi ya chini kabisa ya kijamii katika uongozi wa kiume wa ukoo na hupanda hadhi endapo tu dume aliehamia kabla yake atakufa au kuondoka katika ukoo. Dume mhamiaji lazima apange foleni kwa miaka mingi ili kupata nafasi ya kiume ya ngazi ya juu (alpha). Madume yalio ngazi za juu hupata wasaa wa kula mawindo kabla ya madume yenye vyeo vya chini, hivyo basi husafiri mara chache kutafuta mawindo kuliko madume wa hadhi ya chini.

Fisi jike hutumia vigezo vya juu kabisa kuchagua mwenza. Jike hupandwa na madume kadhaa kuepuka kuzaliana na ndugu wa karibu (inbreeding), kadharika majike wadogo hujizua kupandwa na madume yaliodumu kwa muda mrefu kwenye ukoo. Sababu majike hupandwa na dume ye yote aliehamia bila kujali cheo, madume wenye vyeo vya juu hawahodhi haki ya kupanda majike katika ukoo. Hii ni sababu inayofanya mara nyangi madume wahamiaji kufuata foleni bila fujo 'kuruka foleni'.

Maisha ya awali

Majike huzaa mwaka mzima, na watoto huwekwa pamoja katika pango la ukoo. Mapango hufadhi watoto kadhaa wenye umri tofauti. Fisi wa kike hujulikana kwa kuwa na maumbile ya kike (kisimi/kinembe) yaliorefuka na kufanana na maumbile ya fisi dume ('pseudopenis'), kisimi cha fisi jike hutumika kwa ajili kukoja na kuzaa. Kutokana na uzazi kutokea katika kisimi ambacho ni chembamba sana huenda ikawa sababu ya fisi kuzaa watoto wachache kwa mpigo (1 au 2, mara chache watoto 3) na vichanga yenye uzito mdogo (~1.5 kg).

Vichanga huzaliwa macho wazi na vingali na meno: sifa zinazohusishwa na mchuanoo mkali wa kuwania ukubwa baina ya watoto wa uzao mmoja. Hii inahusisha mtoto moja kumpiga mwenzie na kumfunza ndugu yake kumuheshimu kama mkubwa katika uzao (trained loser effect). Mara tu baada ya kupata cheo, ndugu mkubwa hutumia vitisho wakati wa kunyonya na kujinuifaisha na maziwa mengi zaidi ya mwenzie. Faida hii ya lishe humpa ndugu mkubwa viwango vya juu vya ukuaji na maisha bora ukubwani kuliko mwenzake.

Mama fisi madoa hujitolea sana kukidhi malezi bora kwa wanae: hutoa maziwa yenye virutubisho vingi, vyenye protini kwa wingi na mafuta kwa hadi miezi 18.

Pia husafiri mara kwa mara kati ya mapango yenye watoto anao wanyonyesha na mawindo yanayohama. Safari hizi husababisha mama kupotea pangoni kwa siku 2 hadi 9 kwa wakati mmoja. Kwa mwaka, mama fisi anaweza kutembea umbali wa kilomita 2800–3600 (yaani zaidi ya umbali anaotembea nyumbu anaehama). Watoto wengi huanza kula chakula kigumu baada ya kufikisha umri wa miezi 6, na ni nadra kwa fisi kuwaletea watoto chakula wakiwa pangoni.

Uhaba wa mawindo unaweza kupelekea upungufu wa maziwa ya mama, hivyo maziwa yanawenza yasiwatoshe ndugu wawili. Mara nyangi hali hii hupelekea ndugu mkubwa kumzuia ndugu mdogo kupata maziwa, mpaka kupelekea kifo cha ndugu mdogo kutokana na njaa (fucultative siblicide). Kwa sababu fisi ana matiti mawili pekee ya yenye kutoa maziwa, ni nadra sana kwa fisi mmoja kulea watoto watatu kwa mpigo. Kwa Serengeti mpaka sasa hakuna kisa kinachojuikana cha fisi mwenye watoto watatu.

Hatari ya kutweka na hali ya uhifadhi

Hifadhi ya Taifa ya Serengeti inalinda moja ya idadi kubwa zaidi ya fisi barani Afrika (yapata fisi 7500). Hata hivyo idadi ya fisi waishio nje ya hifadhi mbali mbali inazidi kupungua. Sababu kubwa ni ya kupotea kwa makazi na mauaji, hususani mauaji ya sumu. Pia fisi wanapungua kwa kugongwa na magari barabarani pamoja na mitego ya waya iliowekwa na majangiri.

Serengeti Spotted Hyaena Project

Leibniz Institut for Zoo- und Wildtierforschung (IZW)

Alfred-Kowalke-Straße 17, 10315 Berlin, Deutschland

www.izw-berlin.de

Mawasiliano: hyena@izw-berlin.de

Kubuni na picha © Sonja Metzger

Tafsiri ya Stanslaus Mwampeta

Fisi madoa

Taarifa za kitafiti na Ufahamu

Imeandalowiwa na Serengeti Spotted Hyaena Project

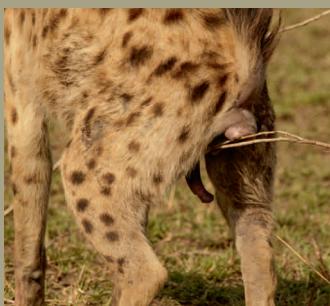
Fisi ni nani?

Hapo kale kundi la wanyama jamii ya fisi (HYAENIDAE) lilijumuisha fisi aina nyingi sana. Kundi hili lilitokea yapata miaka milioni 25-29 iliopita. Kwa sasa, kuna jamii aina nne za fisi, tatu kati ya jamii hizo zinapatikana Serengeti: fisi madoa, fisi milia na fisi mla wadudu fisi ya nkole (aardwolf) ambae pia ana miraba na kumuonekano ni kama fisi milia mdogo. Aina ya mwisho ni fisi kahawia (brown hyena) ambae anapatikana kusini mwa Afrika. Japo maumbo na tabia za fisi zinashabihiana na sifa za wanyama jamii ya mbwa, kiuhalisia fisi hufanana zaidi na wanyama jamii ya paka pia wana undugu wa karibu zaidi na paka na nguchiro kuliko mbwa.

Kipeperushi hiki kinalezea matokeo ya tafiti endelevu, kuhusu fisi madoa waishio ndani ya Hifadhi ya Taifa ya Serengeti. Kimeandalila na wanasyansi kutoka Taasisi ya Utatifi wa Wanyamapori ya Leibniz huko Berlin, Germany.

Maisha ya kijamii

Fisi madoa wanaishi kijamaa kwa pamoja katika makundi yanayofahamika kama koo. Fisi wa ukoo mmoja hawako pamoja kila wakati, isipokua katika shughuli muhimu za kijamii kama kulinda mipaka ya ukoo dhidi ya fisi wa koo za jirani ama simba. Fisi majike huishi maisha yao yote katika eneo la ukoo walipozaliwa hivyo kufanya kila koo kujumuisha majike toka vizazi mbalimbali. Mara nyingi fisi madume wanaoshiriki katika uzazi kwenye ukoo ni wahamiaji kutoka koo nyingine. Koo za fisi hutumia eneo kubwa (yapata 50 km²), hivyo kufanya mawasiliano baina ya wanaukoo kutegemea zaidi harufu na sauti. Mfano wa sauti ni pamoja na kicheko (whoop), sauti inayoweza kusafiri kwa umbali wa kilomita kadhaa.

Harufu toka katika tezi ya njia ya haja kubwa (puru), ikipakazwa juu ya nyasi katika eneo la ukoo, inaweza kufikia hadi misombo tete (volatile compounds) 252 na humpa kila mwaukoo 'harufu tambuzi ya ukoo' - ambayo hutambulisha ukoo mzima lakini pia kila mwaukoo ana harufu binafsi inayomtofautisha na fisi wengine. Harufu hizi hudumu kwa wiki nyingi na hivyo kuwasaidia wanaukoo kuendelea kuwasiliana - hata pasipo kikutana.

Fisi wana lugha na ishara tata ambazo hujumuishwa na sauti kuashiria mambo mbalimbali yakiwemo uchokozi, heshima, mialiko ya kucheza na mengine mengi. Sauti moja inayojulikana sana ni 'kicheko' au 'kuchekacheka', sauti hii ni kielelezo cha heshima au hofu. Fisi wakubwa kutoka katika ukoo mmoja wanapokutana, hushiriki katika sherehe za salamu ambapo hutumia ishara za mwili zinazoashiria hadhi zao za kijamii katika ukoo.

Kufuata mawindo

Mara nyingi fisi hutazamwa kama wala mizoga, wasafisha mizoga (mabwana afya) au wezi wa mawindo ya wanyama wengine wala nyama (kanivora). Ni kweli fisi hujipatia chakula kwa mbinu zote mbili, lakini pia fisi ni wawindaji mahiri, wenye nguvu na uwezo mkubwa wa kuwinda kwa kasi ya juu.

Kutokana na ushindani mkali uliopo wakati wa kula baina fisi mmoja mmoja, lakini pia ushindani kati ya fisi na simba (ambao mara nyingi huiba mawindo yao), fisi madoa wameboresha uwezo wa kumeza chakula: humeza chakula kingi na kwa haraka, hii huwawezesha kula karibu asilimia 25 ya uzito wa mwili wao (~ kilo 55) katika mlo mmoja! Fisi wana taya zenye nguvu na mpangilio thabiti wa meno unaowawezesha kuvunja na kusaga hata mifupa mikubwa. Kwa msaada wa tindikali iliyopo katika mfumo wa mmeng'enyo, fisi wana uwezo wa kumeng'enya na kunufaika na virutubisho viliyivo ndani kabisa ya mifupa ya mawindo (prey). Hii inawezesha fisi madoa kula na kumeng'enya mabaki ya mizoga iliyoachwa na wanyama wengine jamii ya kanivora wenye mifumo isiyo na maboresho kama tajwa.

Idadi kubwa ya mawindo ya fisi ndani ya Serengeti ni ya wanyama wenye kwato wanao hamahama kuliko wasio hama. Endapo fisi wa Serengeti wanetegemea mawindo ya wanyama wasiohama, koo zingekua na fisi wachache kuliko idadi iliyopo sasa, koo zingekua ndogo ndogo tu. Koo za Serengeti ni kubwa kuliko iliyotarajija kwa sababu hutegemea zaidi mawindo ya wanyama wanaohama (nyumbu, pundamilia na swala tomi). Aina hizi za wanyama hutembea kwa makundi mwaka mzima; hivyo kila eneo la ukoo wa fisi upata mawindo kwa wingi kwa miezi michache tu kila mwaka. Wakati makundi yanapohamia mbali na eneo la ukoo, fisi mmoja mmoja au katika vikundi vidogo husafiri mara kwa mara, umbali mrefu kutafuta maeneo yaliyo na makundi makubwa ili kupata chakula kabla ya kurudi nyumbani. Safari hizo (commuting trips) zinaweza kuwa ndefu sana yapata kilometra 140 kwenda na kurudi.

Nguvu ya fisi jike na upendeleo wa kijamii

Fisi wa jinsia ya kike (mama na watoto) katika ukoo ndio wenye hadhi ya juu kijamii na kuwatatala wa fisi wengine, wakiwemo fisi wakiume waliohamia katika ukoo. Majike pia huwasaidia watoto wao dhidi ya fisi wengine pindi panapotoka mgongano wa kimaslahi. Hii inasababisha watoto wa fisi jike mwenye hadhi ya juu kupata hadhi ya juu pia, mara nyingi watoto wa kike hukaa cheo kimoja pungu ya cheo cha mama katika mlolongo wa kiuongozi unaofuata mstari. Majike wa ngazi ya juu upata kipaumbe cha kupata chakula katika eneo la ukoo, na mabinti 'wazaliwa wa awali' upata fursa hii kutoka kwa mama yao. Kwa njia hii marupurupu yanayohusiana na hadhi ya juu hurithishwa kutoka kizazi kimoja kwenda kingine. Tabia hii ya 'urithi' wa upendeleo kijamii (au 'athari ya kijiko cha fedha') hutokea katika baadhi ya jamii za sokwe na jamii za binadamu wa kale.

Majike wenye hadhi zinazokaribiana katika jamii huunda muungano. Idadi ya majike katika muungano wa hadhi ya chini wakiamini kwamba wana idadi kubwa zaidi ya muungano ulio juu yao, mapigano ya vurugu yanaweza kutokea. Mapigano hayo ya kimapinduzi yanaweza kusababisha majike wa ngazi ya juu (alpha) na washirika wake wa muungano kuanguka katika hadhi, na majike mpya na washirika wake wa muungano kuchukua nafasi za juu katika uongozi wa ukoo.

Kwa kuwa majike wenye vyeo vya juu upata fursa ya kupata chakula katika eneo la ukoo, hawana haja ya kusafiri mara kwa mara kama majike wa vyeo vya chini. Majike watawala wanawenza watoto wao mara nyingi zaidi. Matokeo yake, watoto wa 'majike watawala' wana viwango vya juu vya ukuaji, wana uwezekano mdogo wa kufa kutokana na maambukizi ya vimelea vya magonjwa na kwa ujumla wana afya bora kuliko watoto wasio na upendeleo. Hivyo majike wenye vyeo vya juu wana mafanikio makubwa ya uzazi kuliko wale walio chini katika uongozi.